

منبع‌شناسی قرمطیان
با تأکید بر قرامطه بحرین
(حکومت ابوسعید گناوه‌ای و فرزندان)

دکتر رضا دشتی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

تابستان ۱۳۹۹

دشتی، رضا، ۱۳۵۲-

منبع‌شناسی قِرمطیان با تأکید بر قِرامطه بحرین (حکومت ابوسعید گناوه‌ای و فرزندان) / رضا دشتی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۹.

هفت، ۸۸ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۵۳۹: تاریخ اسلام؛ ۱۲۲)

ISBN: 978-600-298-311-4

بها: ۱۲۰۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه. ص. [۷۵] - ۸۲؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. قِرمطیان -- کتابشناسی. ۲. Karmathians -- Bibliography. ۳. ابوسعید جنابی، حسن بن بهرام، ۲۵۴-۳۰۱ق.

۴. اسماعیلیه -- کتابشناسی. ۵. Ismailites -- Bibliography. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.

۰۱۶/۲۹۷۵۳۵

ZV۸۳۵

۶۲۴۰۹۴۳

شماره کتابشناسی ملی

منبع‌شناسی قِرمطیان با تأکید بر قِرامطه بحرین (حکومت ابوسعید گناوه‌ای و فرزندان)

مؤلف: دکتر رضا دشتی (استادیار گروه تاریخ تمدن ملل اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

ویراستاری: سعیدرضا علی‌عسکری

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۹

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۱۲۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱، ص. پ. ۳۲۸۰۳۰۹۰، نمایر: ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱)

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۶۴۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارآیی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی «ره»، بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۵۳۵ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان منبع درس های «تاریخ و عقاید اسماعیلیه» و «فرقه های دگراندیش در اندیشه تشیع و مناسبات آنها با امامیه» در مقطع دکتری رشته فرقه های تشیع فراهم آمده است؛ البته دیگر علاقه مندان به این زمینه تحقیقی نیز می توانند از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می داند از تلاش های مؤلف محترم اثر، جناب آقای دکتر رضا دشتی و نیز ارزیاب محترم طرح، جناب آقای دکتر منصور داداش نژاد سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار.....
۵	مقدمه.....
۹	فصل اول: شناخت و معرفی قِرمطیان.....
۹	۱-۱. پیدایش مذهب و اندیشه قِرمطی.....
۱۴	۱-۲. نام‌ها و وجه نام‌گذاری قِرمطیان.....
۱۷	۱-۳. شروع فعالیت قِرمطیان.....
۲۳	فصل دوم: کتاب‌شناسی و بررسی منابع و مآخذ متقدم قِرمطیان.....
۲۸	کتاب‌شناسی و بررسی محتوایی منابع و مآخذ قِرمطی.....
۲۹	— عباسی علوی، علی بن محمد بن عبیدالله (ز ۲۸۵ق)، سیره الهادی الی الحق یحیی بن الحسین.....
۲۹	— اشعری قمی، سعد بن عبدالله ابن خلف (م ۲۹۹ق)، المقالات و الفرق.....
۳۰	— نوبختی، ابومحمد حسن بن موسی (م ۳۱۰ق)، فرق الشیعه.....
۳۱	— طبری، ابوجعفر محمد (م ۳۱۰ق)، تاریخ الرسل و الملوک (تاریخ طبری).....
۳۲	— اشعری، ابوالحسن (م ۳۲۱ق)، مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلّین.....
۳۳	— ابن حوقل (م پس از ۳۶۷ق)، ۱. صورة الارض ۲. المسالك و الممالك.....
۳۳	— مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین بن علی (م ۳۴۴ق).....
۳۴	— اصفهانی، حمزه (م ۳۶۰ق)، تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء.....
۳۴	— صابی، ثابت بن سنان (م ۳۶۵ق)، تاریخ اخبار القرامطه.....
۳۵	— ابن رزّام کوفی، ابوعبدالله محمد، رساله فی ردّ الاسماعیلیین؛.....

- ۳۵ شریف ابوالحسن محمد بن علی، معروف به اخومحسن
- ۳۶ مَلَطی شافعی، ابوالحسن محمد بن احمد بن عبدالرحمن (م ۳۷۴ق).....
- ۳۷ قاضی عبدالجبار معتزلی (م ۴۱۵ق)، تثبیت دلائل النبوة.....
- ۳۷ ابوعلی مسکویه (م ۴۲۱ق)، تجارب الامم و تعاقب الهمم.....
- ۳۸ بغدادی، عبدالقاهر (م ۴۲۹ق)، الفَرق بین الفِرق.....
- ۳۹ حَمَادی یمانی، محمد بن مالک بن ابی الفضائل (م حدود ۴۵۰ق)، کشف الاسرار الباطنية و اخبار القرامطه ...
- ۴۰ قبادیانی، ناصر خسرو (م ۴۸۱ق) سفرنامه.....
- ۴۱ حسینی علوی، ابوالمعالی محمد، (م پس از ۴۸۵ق)، بیان الادیان.....
- ۴۲ غَزَالی، ابوحامد محمد (م ۵۰۵ق) فضائح الباطنية و فضائل المستظهریه.....
- ۴۳ شهرستانی، ابوالفتح محمد بن عبدالکَریم (م ۵۴۸ق)، الملل و النحل.....
- ۴۴ ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن (م ۵۹۷ق)، ۱. المنتظم فی تاریخ الملوک والامم ۲. القرامطه.....
- ۴۴ رازی، فخرالدین محمد (م ۶۰۶ق)، اعتقادات فرق المسلمين و المشرکین.....
- ۴۵ ازدی، علی بن ظافر (م ۶۱۳ق)، اخبار الدول المنقطعه.....
- ۴۶ حسنی رازی، سیدمرتضی بن داعی (م. اوائل قرن هفتم هجری).....
- ۴۸ ابن اثیر، عزالدین علی بن محمد (م ۶۳۰ق)، الکامل فی التاریخ.....
- ۴۹ ابن عدیم، عمر بن احمد بن ابی جراده (م ۶۶۰ق)، بغية الطلب فی تاریخ حلب.....
- ۴۹ نویری، احمد بن عبدالوهاب (م ۷۳۳ق)، نهاية الارب فی فنون الادب.....
- ۵۰ ابن خلدون، ابوزید عبدالرحمن محمد (م ۸۰۸ق)، العبر و دیوان المبتدأ و الخبر فی ایام العرب.....
- ۵۲ خزرجی، ابوالحسن علی بن الحسن (م ۸۱۲ق)، المسجد المسبوك فیمن ولی الیمن من الملوک.....
- ۵۳ مقریزی، تقی الدین احمد بن علی (م ۸۴۵ق).....

فصل سوم: بازنمایی تحقیقات معاصران عرب و ایرانی درباره اسماعیلیان نخستین و قِرمطیان .. ۵۵

- ۵۵ ۳-۱. پژوهش های نویسندگان معاصر عرب درباره قِرمطیان.....
- ۶۳ ۳-۲. پژوهش های نویسندگان معاصر ایرانی درباره قِرمطیان.....

فصل چهارم: قِرمطیان در تحقیقات مستشرقان..... ۶۷

منابع و مأخذ

- ۷۵ منابع و مأخذ فارسی
- ۷۸ منابع و مأخذ عربی
- ۸۱ منابع و مأخذ لاتین
- ۸۲ منابع و مأخذ رایانه‌ای و دیجیتالی

نمایه‌ها

- ۸۳ نمایه اشخاص
- ۸۶ نمایه مکان‌ها
- ۸۷ نمایه کتاب‌ها

پیشگفتار

منبع‌شناسی، علمی ابزاری است که به‌گونه‌ای جزئی به بررسی کتاب‌ها و توصیف آنها در زمینه‌ها و موضوعات خاص می‌پردازد و به سخن دیگر، منبع‌شناسی، یک علم جزئی‌نگر است. این علم قادر به پاسخگویی به آن دسته از پرسش‌ها درباره کتاب‌هایی است که درباره یک موضوع خاص به نگارش درآمده‌اند به بحث و تبادل نظر می‌پردازند. این علم خود زیرمجموعه‌ها و گرایش‌هایی دارد که گاه به‌عنوان رشته یا تخصص خاص قابل پیگیری و ادامه‌اند؛ از جمله گرایش‌ها و زیرمجموعه‌های علم منبع‌شناسی باید به نسخه‌شناسی، فهرست‌نگاری و تصحیح متون اشاره کرد. برای شناخت بهتر علم منبع‌شناسی باید تعریفی اجمالی از زیرمجموعه‌های آن به دست داد. از جمله علوم زیرمجموعه این علم، نسخه‌شناسی است؛ نسخه‌شناسی از دانش‌هایی است که به‌عنوان یکی از مقدمات تصحیح متون شمرده می‌شود. از دیگر علوم زیرمجموعه منبع‌شناسی فهرست‌نگاری است که به دسته‌بندی کتاب‌ها درباره یک موضوع خاص و شناخت نسخه‌های قدیمی از یک کتاب می‌پردازد. سرانجام تصحیح متون است که خود پیشینه‌ای بس کهن دارد ولی تصحیح متون به روش‌های علمی و قاعده‌مند و چاپ متون با وسائل و امکانات امروزی را شامل می‌شود که خود سابقه‌ای حدود ۱۵۰ ساله دارد. به مجموع این دانش‌ها، علم منبع‌شناسی گفته می‌شود.

از آنجا که ارزش هر متن نگارشی علمی و پژوهشی به صحت و سقم گزارش‌هایی است که در آن آورده شده‌اند و این ارزش علمی تنها از راه شناخت صحیح و متقن منابع و مآخذ آن موضوع تحقیقی و پژوهشی محقق می‌شود، شناخت و تشخیص درستی و صحت اطلاعات موجود در یک منبع و اینکه آیا مواد و مطالب آن منبع بدون جانبداری، یا سوء نیت نوشته شده‌اند و آیا

می‌شود از آن اطلاعات به نتیجه و فرایندی کاملاً صحیح و علمی، مبتنی بر واقعیات رسید، کاری بس دشوار و نیازمند تخصص در آن علم و موضوع است. در رشته‌هایی مثل تاریخ که مورخ به لحاظ زمان و مکان از واقعه‌ای که تحقیق می‌کند فاصله بسیار و در مواردی صدها و بلکه هزاران سال دارد، کار بسیار دشوارتر است و در بسیاری از موارد، به جز فاصله‌های زمانی و مکانی، عوامل بسیار دیگری، مانند اختلاف‌های مذهبی و فرقه‌ای، تعصب‌های نژادی و قومی، فشار فرمانروایان و استفاده ناروای برخی نویسندگان از کم اطلاعاتی هم‌عصران و اطرافیان، در نتیجه علمی کار تحقیقی، اثرگذار هستند و حتی بدون شناخت درست و علمی منابع و مآخذ، آن موضوع می‌تواند نتیجه‌ای کاملاً باژگونه به دنبال داشته باشد.

و اما در موضوعات کاملاً تخصصی، مانند شناخت فرقه‌ها و ادیان، باید با تجزیه و تحلیل منابع و مآخذ آن دین یا مذهب و منابع مخالفان و منابع نویسندگان بی‌طرف آن دین و مذهب و با استفاده از تحلیل استدلالی، عقلانی و تجزیه کیفی داده‌های اطلاعاتی مبتنی بر منابع دست اول و تحقیقاتی، آن مورد تحقیقاتی، ارزشیابی دقیق علمی شود، تا پس از آن با تحلیل یافته‌ها و کشف حقیقت و واقعیت‌های تاریخی بتوان به یک نتیجه‌گیری متقن و علمی رسید. ولی مسلماً در شناخت فرقه‌های مذهبی باطنی، که سری و مخفی بوده‌اند و در بسیاری از مواقع از سوی حاکمان وقت تعقیب می‌شده‌اند و برای در امان ماندن از تعقیب حکومت، نوشته‌های خود را معمولاً با نام‌های مستعار و یا بی‌نام منتشر می‌کرده‌اند، یا در برخی موارد سخت‌نویسی می‌کردند، یا از راه‌های دیگر سعی در مخفی‌کاری داشته‌اند، کار به مراتب دشوارتر به نظر می‌رسد.

یکی از این فرقه‌ها یا نحله‌های مذهبی، گروهی از شیعیان هفت امامی به نام قرمطیان هستند که به لحاظ ماهیت انقلابی که در زمان خود داشته‌اند، همواره مطالب ضد و نقیض فراوانی در منابع و مآخذی که بیشتر دیگران درباره آنها نوشته‌اند، در خصوص آنان وجود دارند که تشخیص درستی یا نادرستی اطلاعات ارائه شده درباره این فرقه، کار بسیار پیچیده، دشوار و کاملاً تخصصی است و از آنجا که نگارنده تخصص دکتری خود را در رشته تاریخ گرایش اسلام، با نگارش رساله دکتری درباره قرمطیان به انجام رسانده و پس از آن آثار دیگری هم به صورت کتاب، مقاله و طرح پژوهشی درباره قرمطیان به نگارش درآورده و منتشر ساخته است، با توجه به تلاش چندین ساله در این خصوص و دقت و ژرف‌کاری در منابع و مآخذ این فرقه مذهبی تاریخی، بر آن است تا کتابی هرچند مختصر در منبع‌شناسی قرمطیان با تأکید بر قرامطه

بحرین تاریخی (شرق شبه جزیره عربستان) به نگارش درآورد تا دانشجویان مقاطع تحصیلات تکمیلی در رشته‌های تاریخ، تاریخ اسلام، فرهنگ و تمدن اسلام، تاریخ تمدن ملل اسلامی... و دیگر پژوهشگران و علاقه‌مندان این حوزه تاریخی-مذهبی را در شناخت، گزینش و بازیابی اطلاعات مورد نیاز برای انجام تحقیقات بعدی در زمینه‌های گوناگون درباره این گروه و دیگر گروه‌های شیعی اسماعیلی مذهب-هرچند به مقدار ناچیز-، یاری کند.

بر خود سزا می‌دانم از مدیر محترم گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی که زمینه انتشار این پژوهش را فراهم کردند و نیز دکتر منصور داداش‌نژاد که ارزیابی اثر را برعهده داشته‌اند و کارشناس گروه تاریخ آقای اسماعیل یارمحمدی که افزون بر امور اداری و خوانی نهایی متن و نمایه‌گیری این پژوهش را انجام داده‌اند سپاسگزاری کنم، همچنین از همه بزرگوارانی که در یافتن منابع و مآخذ و دیگر کتاب‌های مورد نیاز برای تحقیق و تحریر این اثر، با نگارنده همکاری کرده‌اند، یا به طریق دیگری در به انجام رساندن این کتاب مختصر، نگارنده را یاری داده‌اند، سپاس و تشکر خود را اعلام دارم. در پایان امیدوارم پژوهشگران، علاقه‌مندان و خوانندگان این اثر کاستی‌های آن را به چشم اغماض نگریسته و با تذکرات سازنده خود موجبات کامل‌تر شدن این اثر را در چاپ‌های بعد فراهم آورند.

و ما توفیقی الا بالله علیه توکلْتُ و الیه اُنِیب

دکتر رضادشتی

استادیار گروه تاریخ تمدن ملل اسلامی

دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوشهر

بوشهر-۱۳۹۹